

La ciutat islàmica de Borriana.

Problemàtica urbana

Vicent VERDEGAL i CEREZO

El motiu fonamental que ens ha mogut a escriure aquest article ha estat l'aplicació del plantejament d'una hipòtesi a l'estructuració urbana i al tram radioconcèntric de l'actual ciutat de Borriana, característic —com se sap— d'època islàmica, enfront de la clàssica planta en damer pròpia dels nuclis urbans posteriors a la conquesta cristiana (Vila-real, Castelló, Nules, etc.). Aquesta hipòtesi, plantejada el seu dia per l'investigador Mikel Epalza arran dels seus estudis realitzats al voltant del món àrab al Sud del País Valencià,¹ ve a aclarir-nos en part l'origen i funcionalitat del nostre tram urbà i carrers que, tot i mancant-ne qualsevol mena de comprovació de caire arqueològic, pot servir per orientar futurs treballs d'investigació en aquesta ciutat i que esperem poder anar realitzant paulatinament.

Com esquema bàsic, per tenir una idea global al voltant de tota la problemàtica urbana de la ciutat, descriurem inicialment el model d'organització territorial islàmica. El segon punt sobre què farem referència serà l'origen i els probables motius que portaren a fundar i/o desenvolupar el nucli primigeni, per passar finalment a donar una visió del que podia haver estat l'estructuració i organització hipotètica de la vida urbana en la Borriana del moment.

1. EL MODEL

Pel que fa al model, partint de les premisses marcades per l'autor d'aquest «Model operatiu d'urbanisme musulmà»,² val a dir que aquell té el seu origen a les ciutats islàmiques per excel·lència: La Meca i Medina. Per les mateixes característiques de la societat on s'origina, s'extén i es reproduïx a tota la seua àrea d'influència, inclús a les zones rurals, com La Plana.

Passarem inicialment a descriure breument en què consisteix aquest «Model» per a després aplicar-lo més concretament al nostre cas. Distingirem, en primer lloc, dos espais complementaris: un format per la zona urbana i l'altre per la

¹ EPALZA, M. (1991): «Espacios y sus funciones en la ciudad árabe» dins *La ciudad islàmica. Actas del Simposio internacional sobre la ciudad islàmica*, Zaragoza, 9-30.

² EPALZA, M. (1985): «Un modelo operativo de urbanismo musulmán» en *Sharq Al-Andalus. Estudios árabes*. 2, Alacant, pp. 137-149.

rural, ambdues separades per una zona de fortificació l'element defensiu de la qual, mur o muralla, és variable i oscil·lant, i que pot tractar-se des d'un senzill mur, fruit de l'adosament de diverses cases, fins a un recinte murat de gran entitat compostat inclús de fossat o vall amb torres, barbicanes, etc., depenent de l'entitat del nucli a protegir.

La zona rural, controlada per l'urbs mitjançant una xarxa de castells, seria composta pels assentaments, les vies de comunicació terrestres, marítimes i fluvials, les zones marginals de pastura, boscos i agricultura extensiva de subsistència seminòmada, mercadets rurals, sistemes militars de vigilància, defensa i control del territori, etc.

Entre ambdues s'extendria un lloc poc habitat o suburbis, la zona periurbana, composta aquesta pels camps de conreu pertanyents a l'urbs (el *fash*), els cementeris (si no són dintre del recinte urbà), els mercadets situats a les portes i les indústries poc salubres, com els curtits, la ceràmica, etc., o altres que necessiten localitzacions especials per desenvolupar òptimament les seues activitats, per exemple l'aigua per als molins o per a la producció de sal marina, etc. Diferenciarem aleshores tres zones en aquest espai periurbà: els camps de conreu, les zones d'utilitat pública diversa (mercats, llocs de culte, indústries, etc.) i els llocs aquàtics o amb disponibilitat d'aigua (mar, rius i fonts).

La zona urbana, l'habitada per excel·lència, serà el nucli de desenvolupament de l'activitat humana, i a ella s'acudeix per qualsevol transacció, adquisició o intercanvi de productes de tot tipus, per a l'oració del divendres, etc. Els seus accesos són especialment protegits mitjançant particulars sistemes de control, de dia i de nit, per la seguretat dels seus moradors. Dins de la ciutat solen diferenciar-se la zona civil de la político-militar. A la zona civil trobem la ciutat o *medina* en sentit estricte i el *rabad* o raval, aquest darrer nascut d'un ràpid augment de la població i situat als voltants de les vies de comunicació. La ciutat político-militar consta al seu torn del castell o *qasaba* i/o l'alcàcer o palau. Cal tenir en compte que, de vegades, no tots aquests elements són diferenciats clarament a una urbs; el model urbanístic en tota la seua extensió, el donen els grans recintes urbans o *casima*, textualment «la que protegeix i dona refugi», és a dir les capitals o metròpolis com València o Saragossa entre altres. Ara bé, les ciutats menudes també s'adaptaren a aquest model en la mesura de les seues possibilitats.

Un element diferenciat de la ciutat era la ciudadella, seu del poder polític i militar, que apareix com un element estrany al cos urbà. Sol tenir recinte fortificat propi i es tracta, en definitiva, d'una ciutat dintre de la mateixa urbs, aïllada tant de l'exterior com de la ciutat civil i que té tots i cadascun dels serveis d'un barri (mesquida, forns, banys, mercats, etc.). Tindrà aquesta diverses

configuracions, des del típic castell amb albacar per conservar els ramats que controla la zona rural, fins la ciutat dintre del recinte urbà o medina (com l'Alhambra de Granada, l'Almudaina de Ciutat de Mallorca, l'*al-qasr* de València, etc.). Tant els serveis generals com els *al-qasr*, a més a més, modifiquen la seua planta arquitectònica per adaptar els diversos elements estructurals a les funcions administratives, eixamplant el pati i la sala de recepcions en forma de «T» i allargant l'entrada dels immobles en forma de colze.

L'altre nucli urbanístic —aquest dins de la ciutat civil— serà el configurat pel centre religiós: mesquida o aljama principal, que, per les característiques funcions que desenvoluparà (lloc de reunió dels fidels per escoltar el sermó o discurs polític-religiós obligatori el divendres a migdia) haurà de ser ampla, per albergar tota la població i les autoritats. Acabada l'oració, ja que tots els homes eren reunits, començaven els tractes, principalment bodes, i la resolució dels litigis polítics i jurídics. L'altra funció desenvolupada al centre religiós, o al voltant d'aquest, és la de l'ensenyament i/o educació primària dels nens. L'accés a la mesquida principal es realitzava a través de les vies principals de la ciutat. Com elements característics tenien el mur recte orientat cap a La Meca amb el nínxol del director de l'oració, la sala coberta amb púlpit, zones acotades i accesos al pati i als carrers que la volten, el minaret o torre, el pati i les columnates cobertes, els sistemes de captació d'aigua, basses o safarejos, aljubs per als evacuators i fonts de purificació, i els mercadets dels voltants més immediats.

Els altres espais d'ús públic seran constituïts principalment pels mercats. Hi haurà de diverses categories, des dels mercats situats als diversos barris, a les entrades de la ciutat, artesanals de prop de la mesquida, venedors ambulants, alcaiceries, fondes, etc.

La forma general del mercat és la típica que tots nosaltres coneixem i el modus d'ella ha pervingut fins l'actualitat: la juxtaposició de «tendes» homogènies al voltant d'una via i carrers annexos. Com a model específic d'intercanvi entre el camp i la ciutat, al voltant de les portes del nucli urbà solia desenvolupar-se un mercadet de productes alimenticis i productes manufacturats; a banda, a les grans ciutats hi havia els mercadets de barri. Els mercats artesanals fixos (llibreters, fruites seques, joies i perfums, vestits, ferreteria, transformació de productes agrícoles com esparts, etc.) devien tenir també una localització semblant, al centre de la ciutat o prop de les portes, però eren recintes estables molt menuts, d'uns 4 a 6 m² de superfície, cosa que permet una gran acumulació de comerços juxtaposats al llarg d'una via o mercat. Quan els productes artesanals eren pol·lucionants (fusteries, tintorers, ceramistes, etc.) es

localitzaven fora de la ciutat. Llibreters, perfumistes, notaris, etc. solien situar-se més prop de la mesquida principal; els de productes de luxe (joies, vestits de luxe, esclaus, etc.) solien situar-se més prop de l'*al-qasr*. A més a més d'aquests mercats o zones comercials el poder polític constitueix les alcaïeries, conjunts urbanístics comercials i artesanals que arrenda en règim de monopoli de producció i venda; poden ser de joies, objectes preciosos, seda, etc.

Els *funduq* o fondes són edificis especials per al comerç a majoristes, i serveixen de vegades com a residència temporal a comerciants, arriers, etc.

Dins dels llocs públics d'intercanvi i producció cal no oblidar la zona portuària, amb les seues característiques pròpies: drassanes per reparació i fabricació de vaixells, *funduqs*, etc.

La ciutat residencial, a diferència dels espais públics, és la zona on es refugia la població en hores de descans, i es troba aïllada de les principals vies de comunicació de la ciutat. Es tracta de les cases, vies d'accés i alguns serveis comuns (mesquida de barri, comerciant, forn, etc.). Aquestes vies d'accés són, per regla general, comunes a diverses cases, estretes i tortuoses, i acaben en un atzucat, cul-de-sac o carrer sense eixida; d'aquí l'aspecte laberíntic, en un primer cop d'ull, de la configuració urbana de les ciutats. Es tracta de carrers privatis d'eixes cases, i per això el seu accés és, en part, controlat.

L'estructuració arquitectònica de les cases es basa en el sistema de pati central al qual donen les diverses habitacions (sales d'estar o de dormir), cuina, evacuadoris i l'accés a la casa. La forma de colze, característica de l'entrada de les cases, obeeix a unes normes de discreció: ningú no té una visió de l'interior d'una casa si no hi accedeix, i així s'evita qualsevulla de les mirades indiscretes. L'habitació central sol tenir forma de «T», amb un element central enfront de la porta d'accés al pati i la resta d'habitacions al voltants. El sistema de subministrament i evacuació de l'aigua serà de gran importància, i es realitzarà mitjançant diversos mètodes; bé pous, séquies, aljubs d'aigües pluvials o —senzillament— el típic tragí manual.

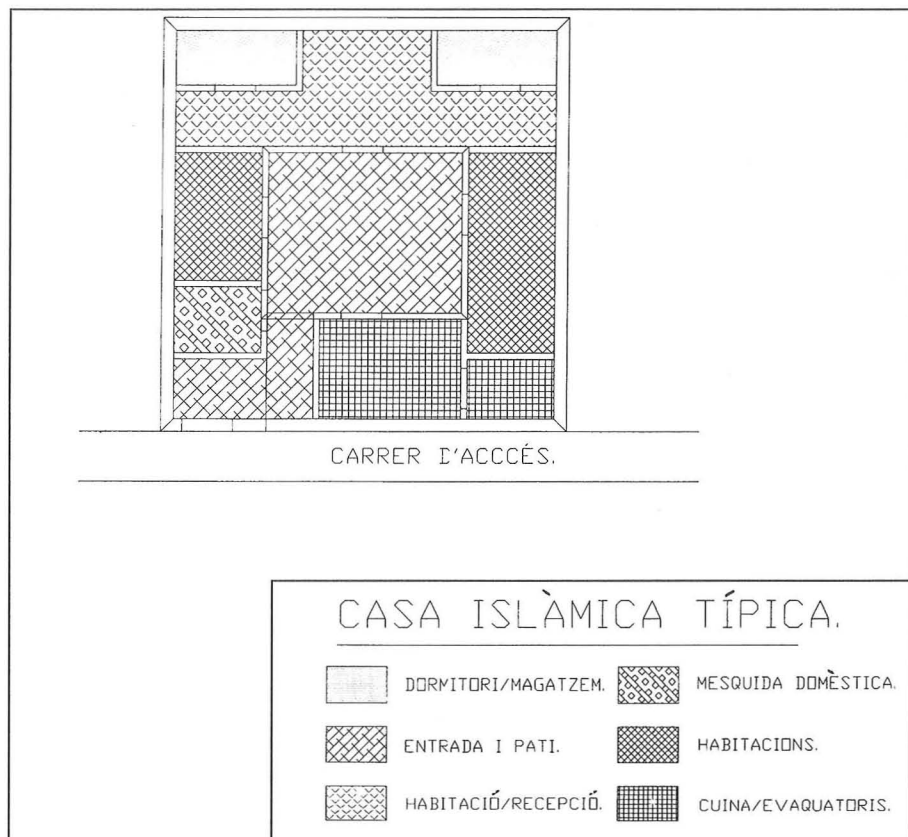

Fig. 1. Planta d'una casa islàmica típica.

2. MARC GEOGRÀFIC

Definit el «model», cal fer ara una breu introducció geogràfica i històrica.

Geogràficament, la zona on es desenvoluparà el nucli originari de la Borriana actual difereix amplament dels criteris defensius que han imperat al llarg dels temps: assentaments en llocs elevats, de fàcil defensa, etc. ; per contra, té unes característiques que la fan molt apropiada per al tipus d'assentament en pla. Tot això, evidentment, en un context apropiat, de moments d'expansió econòmica, estabilitat i manca d'importants conflictes civils o militars.

Situada a una planura al·luvial, el lloc originari seria, gearqueològicament parlant, molt semblant als emplaçaments de ciutats com Alzira i València;

gaudiria de la protecció d'un accident orogràfic d'una certa rellevància: el cau fluvial del mateix Riu, que guarniria la vila en la seua vessant septentrional. Altres accidents geogràfics que podien ben bé delimitar-nos la configuració originària del terreny han estat en gran part dissimulats per l'actual configuració urbana. Podem encara parlar, però, de diverses zones d'escorrentia actuals que evidentment devien tenir un més destacat paper i una major entitat en èpoques pretèrites; així, topònims com l'Escorredor o el Barranquet, referits a dos dels carrers més cèntrics de l'actual ciutat, ben bé ens il·lustrarien d'aquella originària configuració.

Faré un incís per comentar aquests dos topònims que han perdurat fins al nostres dies. Respecte al carrer anomenat l'Escorredor, com indica el seu nom, ha estat fins fa ben poc un rierol que en època de pluges recollia les aigües de les zones dels voltants fins convertir-se en una zona d'escorrentia. D'altra banda, l'anomenat Barranquet es correspon amb una zona deprimida del nucli urbà actual que antigament formava part del fossat de la muralla medieval. No podem afirmar rotundament que aquest topònim darrer tinga un origen de tipus topogràfic, ara bé, tampoc podríem descartar-ne aquesta hipòtesi.

Ens trobaríem, doncs, amb una zona elevada, vora una vall formada per les vessants del Riu que protegien la ciutat a la seua banda més septentrional, i un menut rierol o zona deprimida a la seua façana més meridional i potser també a la del migdia. Aquest lloc elevat, que fins i tot arriba a dur (en la toponímia) el nom de pujol (carrer del Pujol, actualment carrer Sant Agustí), oferirà no solament un lloc d'inestimable avantatge de tipus geogràfic dintre de les limitacions que aquest pressuposa, sinó també estratègic, per factors diversos que més endavant us exposarem.

3. ANTECEDENTS HISTÒRICS

Com antecedents històrics, podem afirmar que ja des d'època romana manca un nucli urbà a les terres septentrionals valencianes que configuren l'actual comarca de La Plana. El poblament rural en viles és un fet obvi. Després de les diverses crisis socials i polítiques dels darrers moments del món romà, als ulls dels historiadors i arqueòlegs, el nostre territori queda pràcticament despoblat. La manca de notícies referides a nuclis urbans en aquesta zona i, més probablement, d'estudis en profunditat sobre aquest moment fosc a les nostres terres, en són els responsables.

La primera notícia escrita que es té de Borriana és aquella que realitza el geògraf àrab Al-Razi cap a mitjant segle X, a partir de la qual l'investigador Pierre Guichard dedueix que existia ja aleshores un districte administratiu així

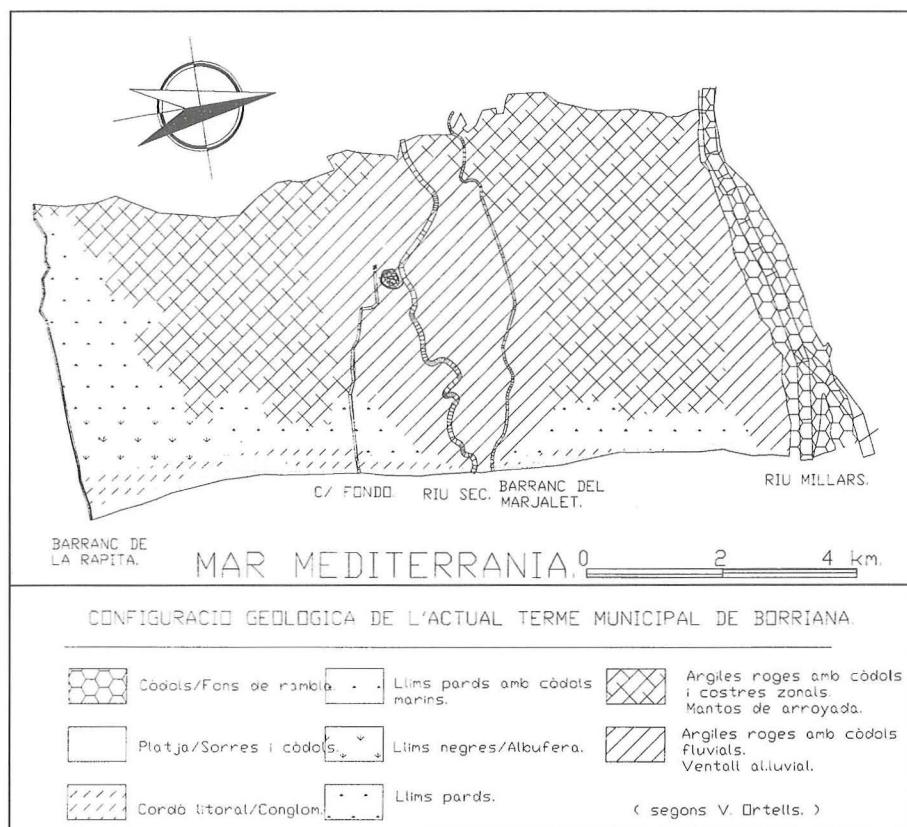

Fig. 2. Situació geogràfica del nucli originari de Borriana.
Configuració geològica del territori. Segons Vte. Ortells.³

anomenat.⁴ Però, abans d'aprofundir més, limitem-nos primerament a la toponímia dels llocs habitats aleshores. Si ens fixem en el mateix nom de Borriana, podem adonar-nos de la manca de transparència d'aquest nom de lloc respecte al context lingüístic àrab. Es amb tota probabilitat un topònim pre-àrab, i fins i tot pot tractar-se d'alguna fundació anterior, potser romana (si fem cas, com diu Coromines, que es tracta d'un nom llatí en *-anum*)⁵; fins ara, però, arqueològicament sols hi ha hagut alguna troballa de caràcter dispers d'aquest moment (al subsòl de la ciutat) i això no ens permet ni afirmar ni rebutjar aquesta

³ ORTELLS, V. (1987): «Mapa geològic municipal» dins *Burriana en su historia*, Vol. I, Magnífic Ajuntament de Borriana, pàg. 14.

⁴ GUICHARD, P. (1987): «Los orígenes islámicos» dins *Burriana en su historia*. Vol. I, Magnífic Ajuntament de Borriana, 1987, pàg. 71.

⁵ COROMINAS, J. (1965): *Estudis de toponímia catalana*, I, Barcelona, pàg. 237.

hipòtesi. El que sí resulta evident és el paper de centre al voltant del qual s'organitzen les diferents *al-qyries*, de topònims ja àrabs, com Beniham, Benahamet, Benirrage o Vinarragell, Daymus, etc. , tots dins del terme de la ciutat islàmica de Borriana. Com també passa a d'altres *husun* de La Plana, correspondrà habitualment a noms de lloc d'origen anterior a aquell substrat.

La Plana devia ser aleshores una zona —és lògic— poc o gens poblada; en tot cas, potser existien nuclis poblacionals esparsos sobre els relleus més fàcilment protegibles que miraven a la planura al·luvial i en els quals la comunitat islàmica nouvinguda s'asseuria, tot formant menudes comunitats de tipus rural o *al-qyria* que, posteriorment, anirien omplint tots els racons més fèrtils de la comarca en moments d'expansió i colonització de noves terres; aquelles devien perdurar —si més no— fins al moment de la reconquesta i, en prou casos, pràcticament fins als nostres dies.

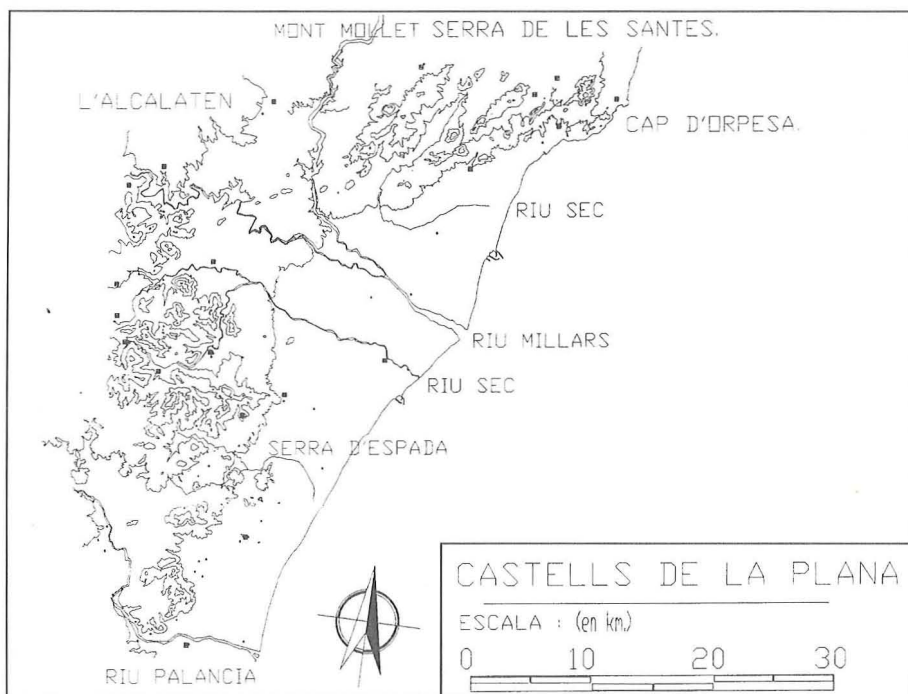

Fig. 3. *Husun* o castells que voltaven La Plana. Segons P. Guichard.⁶

⁶ Vegeu nota 4.

Com esmenta Pierre Guichard, a partir de materials ceràmics trobats fortuïtament a la ciutat, l'expansió d'aquells grups arabitzats per La Plana no podia ser anterior al final del segle IX o principis del X. Si volguérem lligar aquesta fundació a fets de caràcter peninsular o —inclús— de tipus internacional, molt atrevidament podríem relacionar-la amb la major preocupació defensiva i de seguretat a les àrees més litorals del Xarq Al-Andalus que provocarà, a les zones més meridionals del País Valencià, l'aparició de construccions militars costaneres durant la primera meitat del s. IX, degudes, com afirma Rafael Azuar ⁷, a la inseguretat provocada per les incursions normandes. També es podia relacionar la fundació de la ciutat —insistesc: un poc atrevidament— amb el reforçament de la costa, inclús mitjançant ràbites, que féu Abderraman III en caure les Illes sota el poder fatimí, a partir del segon quart del segle X i fins el darrer quart del mateix segle, en aquest cas per la inseguretat que representava aquell fet per a tot Al-Andalus. Les ciutats «estatals» són en aquell moment reforçades estratègicament, des de Tortosa fins a Almeria, i situades a llocs on era fàcil desembarcar i on la connexió amb la Via Augusta era senzilla. Evidentment, el cas de Borriana.

4. VIES DE COMUNICACIÓ

La xarxa viària potser jugava el paper més important a l'hora d'esdevenir-ne capdavantera davant d'altres nuclis de població.

El nus de vies de comunicació que conflüen a la ciutat fou definitiu per a la seua posterior configuració com a nucli principal de La Plana. Al marge dels menuts camins de tipus rural que unien els dispersos nuclis de població, dos eren les principals vies de comunicació, una d'elles de gran trànsit i importància estratègica, atés que unia les terres més septentrionals de la façana oriental de la Península Ibèrica amb les més meridionals. Es tractava de l'antic eix pre-romà anomenat Via Augusta que, travessant el Riu Millars, creua La Plana de Nord a Sud, i que també és anomenat El Caminàs (Camí de Tortosa-Carrer Major-El Raval-Camí de València). Aquest eix viari era creuat en sentit perpendicular per una via de penetració cap a l'interior configurada pel Camí de la Mar, amb connexió a l'estuari fluvial del Riu, i el Camí d'Onda.

Un altre factor a tenir en compte és la situació: aproximadament una jornada de viatge des de la veïna ciutat de Morvedre, per la qual cosa adquiria també un destacat paper com a estació viària o posta.

⁷ AZUAR, R. (1989): *Dénia islàmica. Arqueología y poblamiento*, Alacant, Institut de Cultura J. Gil-Albert, Col. «Patrimoni», Diputació Provincial d'Alacant.

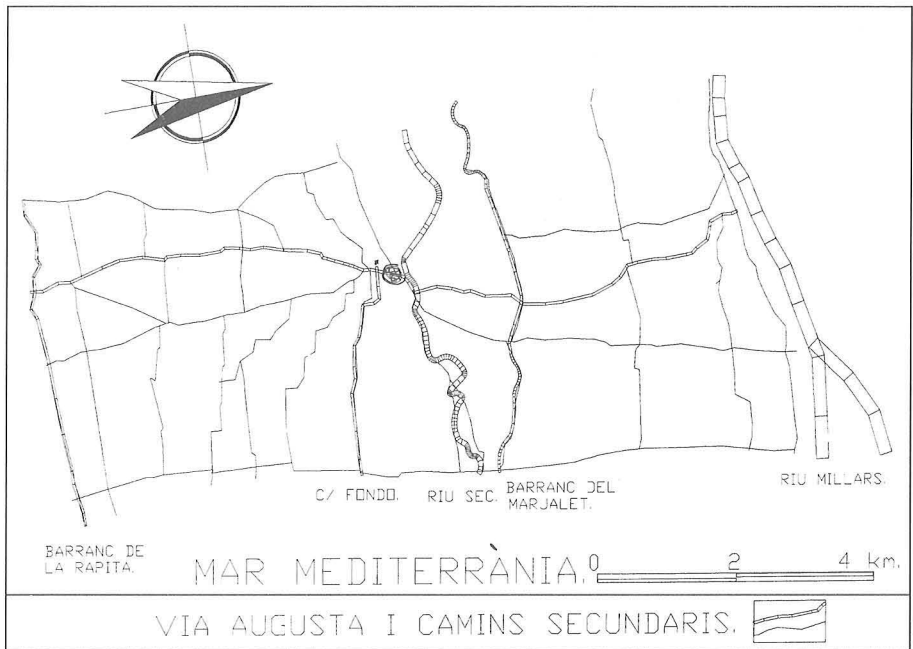

Fig. 4. Via Augusta i camins secundaris

5. DESENVOLUPAMENT URBÀ DEL NUCLI

Potser és a partir d'aquests moments (s. IX/X) quan la nostra comarca pren, sens dubte, interès per part del poder central, fos el que fos, i s'iniciarà l'empenta colonitzadora que tant afectà La Plana. El desenvolupament de Borriana com a nucli urbà obeirà també a tota una sèrie favorable de factors econòmico-socials. L'expansió agrícola afavorirà l'aparició d'un nucli d'intercanvi de productes agrícoles i industrials i, per tant, comerç. Sens dubte, l'autoritat islàmica fomentava, mitjançant inversions públiques en obres (construccions hidràuliques, séquies, etc.), aquella incipient expansió. El paper de Borriana com a centre administratiu i fiscal d'una zona recentment explotada li donava l'empenta necessària per convertir-se en un punt d'avançada militar més septentrional en la defensa de la ciutat de València.

Esments directes de Borriana els trobem posteriorment a Al-Razi, en el Poema del Mío Cid on es parla de les «terres de Borriana».⁸ La d'Ibn Al-Abbar,

⁸ BÉTI M. «Primeros señores de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, pp. 33-35.

que esmenta a principis del s. XII l'existència d'un *amal*, o circumscripció administrativa i fiscal depenent de Borriana, junt a un governador militar o *al'caid*.⁹ El darrer esment ens el fa el rei conqueridor, Jaume I, en la seua Crònica. La petitesa del nucli urbà serà evident (3'5 Ha.): de fet, el rei la qualifica expresament de « un logar tan vil com aquest que no és més gran que un corral »;¹⁰ ara bé, aquesta gaudia almenys dels serveis bàsics per tal que els musulmans la consideraren una medina: mesquida principal, banys i *funduqs* o magatzems. I devia mancar, fent referència al minse nombre de savis citats per Ibn al-Abbar i a les puntualitzacions que en tal sentit fan Norbert Mesado i Pierre Guichard,¹¹ el centre d'ensenyament per als joves.

La Plana es convertirà novament en terres de frontera durant el s. XII, després de les desastroses campanyes almohades de Huete i Conca, que permetran als cristians l'avanç de les seues posicions mitjançant diverses conquestes. La caiguda de Tortosa representarà per a Borriana passar a ser el centre capdavanter defensiu de les terres valencianes. Serà aleshores, durant el s. XII, quan prendrà novament un paper estratègic remarcable, que portarà a un replantejament de les defenses de la ciutat, amb la introducció de nous elements en l'arquitectura militar; probablement aleshores apareixen les portes en forma de colze del recinte i la barbacana exterior que esmenta Mesado en referir-se a les muralles de la ciutat,¹² que es correspondrien amb models arquitectònics de construccions almohades de la segona meitat del s. XII.

6. ORGANITZACIÓ URBANA I PERIURBANA

Descriurem ara l'organització urbana i periurbana de la Borriana islàmica, configuració que considere pot tenir cert interès per a futures investigacions i que suposarà el coneixement de l'existència de diferents espais urbans amb funcions específiques. Hem intentat, doncs, localitzar hipotèticament cadascun dels llocs esmentats dins del terme municipal per tenir-ne una visió més aproximada, i, al mateix temps, hem intentat plasmar-la gràficament en les figures que us presentem (amb l'ajut d'un ordinador, per a una millor comprensió).

La zona més característica del recinte urbà, i que el limitava i diferenciava

⁹ IBN AL-ABBAR (1956): *Takmila*, El Caire-Bagdad, Ed. Al-husayni, núm. 1248.

¹⁰ JAUME I (1926): *Crònica*, CASACUBERTA (ed.), Barcelona, Barcino, Vol. III.

¹¹ MESADO, N. ; GUICHARD, P. (1976): *Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmana: Borriana*. Departament d'Investigació Històrica del Museu Arqueològic de Borriana, Col·lecció Papers, 1. Magnífic Ajuntament de Borriana.

¹² MESADO, N. (1991): «La muralla y sus portales», dins *Burriana en su Historia*, Vol. II. Magnífic Ajuntament de Borriana, pp. 69-88.

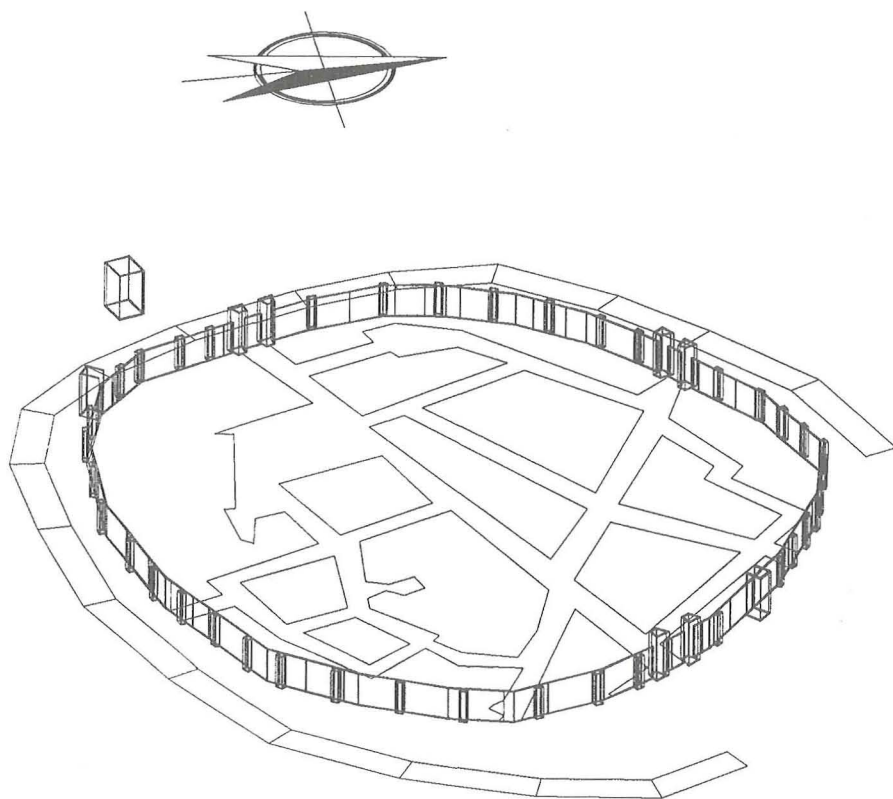

Fig. 5. Aproximació a la configuració urbana de la Borriana islàmica.
(El viari es correspon amb el traçat actual).

de l'exterior, serà la muralla i el fossat o vall. Si fem cas a Viciàna,¹³ aquesta tenia un perímetre de 451 m, quaranta torres plenes, dos gruixuts baluards i una barbana, tot això almenat. Tenia el fossat 6'78 m de fons i 18 m d'amplària que, seguint els estudis de Norbert Mesado,¹⁴ s'ompliria mitjançant els aports d'una de les séquies de la vila. La muralla devia tenir tres obertures representades pels accessos de les vies principals a la ciutat: el Portal de Tortosa, vora el riu Sec, el Portal de València, al migdia, i el d'Onda, a la zona més occidental del recinte. A la seua vora possiblement s'estenia la berma fins el vall.

Els dos baluards es devien trobar un a l'immoble situat al carrer dels

¹³ VICIANA, R. M. (1972): *Crónica de la Inclita y Coronada ciudad de Valencia*, Tercera part, pàg. 290. Reimpressió facsímil de l'edició de 1564, feta pel Departament d'Història Moderna de la Universitat de València sota la direcció de S. García Martínez, València.

¹⁴ Vegeu nota, 12.

Desemparats núm. 20 i l'altre contiguu a la Sagristia de l'Església parroquial; la torre exempta o barbacana, situada al raval de València, vora el fossat i defensant la zona anomenada El Pla situada enfront del Portal de València, entre aquest i l'actual séquia de l'Ull de la Vila.

Separats del cercat, que representa la muralla a la zona periurbana, trobem els espais interurbans, zones no habitades de pas i trànsit corresponents a les vies de comunicació principals (Caminàs o Via Augusta entre València i Tortosa, camí d'Onda, camí de la Mar) i secundàries (camí Cabeçol, camí la Regenta, camí de Llombai, camí de Seca, etc.). Aquesta formava part de la xarxa defensiva del nucli urbà; tenim constància de diverses torres al llarg del terme que realitzaven la funció d'advertiment en cas de perills imminents: des de Vinarragell a la zona més septentrional d'El Caminàs, fins Carabona, fora ja dels límits territorials medievals de la ciutat, al lloc més meridional de la Via Augusta. La Torre de la Mar i l'anomenada, actualment, de Calatrava custodiaven l'entrada pel camí de la Mar, i la de la Regenta, que podia fer el mateix paper per la zona occidental del terme, entre d'altres.

Ha perviscut dins de la toponímia rural, també, el nom de La Ràpita, que fa referència al Barranc que tanca el terme per la seua zona més meridional; ara bé, actualment manquen proves feaents que ens permeten reafirmar qualsevol mena de troballa de tipus arqueològic en aquella zona. Potser entre altres per la forta erosió marina que ha sofert l'indret des de la construcció del recinte portuari.

La zona més important de l'espai periurbà devia correspondre amb la que desenvolupa les funcions productives: agricultura i ramaderia, condicionada la primera al terreny irrigat i més apropiat. L'aigua, doncs, serà un factor molt important a tenir en compte. El poder polític realitzava habitualment les infraestructures necessàries per eixamplar els regadius colonitzant i ampliant els conreus a noves terres.

La xarxa hidràulica de Borriana tindrà sens dubte aquest origen i marcarà, fins la reconquesta, el límit entre les terres de regadiu i de secà situades en faixes paral·leles a la línia de la costa que s'extenia per La Plana de Nord a Sud. L'abundància d'aigua en determinats llocs, zones pantanoses, aiguamolls, estanys, etc., possiblement limitava també l'extensió agrícol a la zona baixa del terme. Ambdós tipus de terres, probablement dedicades a l'explotació extensiva (agricultura cerealística, pastures, etc.), corresponien en part a latifundis o grans hisendes que es donaven a algun il·lustre personatge a canvi de la seua posada en explotació. Es tractava amb tota probabilitat dels diversos *Rahals* anomenats d'Al-pich, Al-Tamarit, Aben Arif, Al-Gebeli, Arais, Abinsalmo, Al-muhamitz i Huaradajub, tots situats vora el Riu Sec en la zona

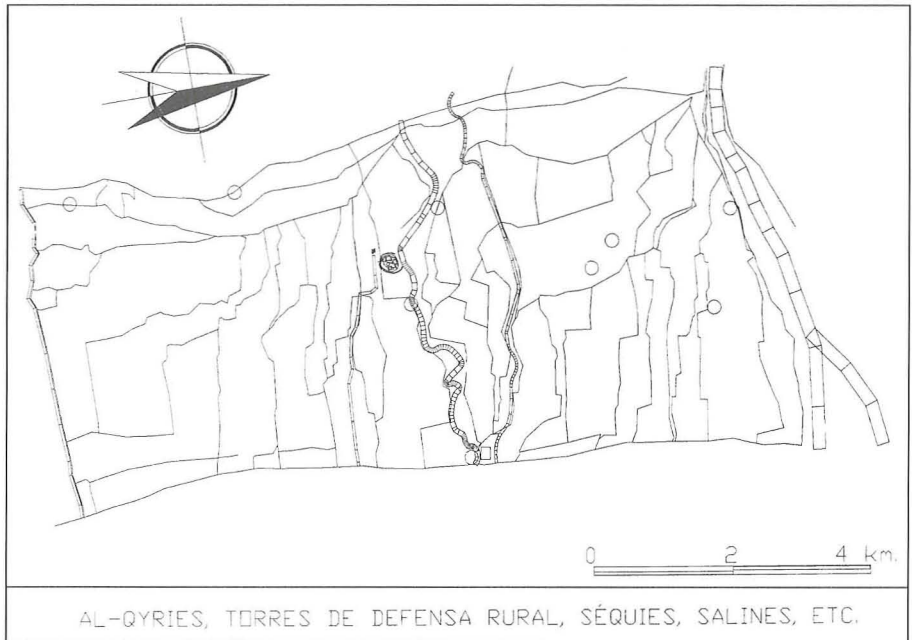

Fig. 6. Localització aproximada d'alqueries, torres de defensa rural, séquies, salines, etc.

baixa del terme municipal i després pertanyents a l'Orde del Temple. Un altre rahal, el d'Abd-Al-Salam devia estar localitzat entre els camins d'Onda i València, posteriorment atorgat a l'Orde de l'Hospital.¹⁵

Al bell mig, la zona més fructífera, explotada intensivament: el regadiu, amb conreus molt diversificats, arboricultura, i productes per a la seua posterior transformació industrial, tots aquests en una certa gradació d'increment cap a la ciutat, on es trobaven els productes de major vàlua.

Fora també del recinte urbà es devien trobar llocs amb diverses indústries de transformació poc compatibles amb la salubritat de la ciutat: molins, tintoreries, curtits de pell, ceràmica, etc. Poca constància tenim d'aquestes al terme municipal, si no és que ens avancem en el temps i ens situem en èpoques més recents, quan sabem, això sí, que de vegades l'emplaçament de les indústries perdura al llarg dels segles. Si fem efectiva aquesta pervivència, podem assenyalar algunes ubicacions probables en època islàmica d'instal·lacions industrials típus molins o salines; així, el Molí de l'Hospital sobre la séquia Subirana, o les salines, situades en una zona baixa del terme, vora la mar i al

¹⁵ Vegeu nota, 4, p. 72.

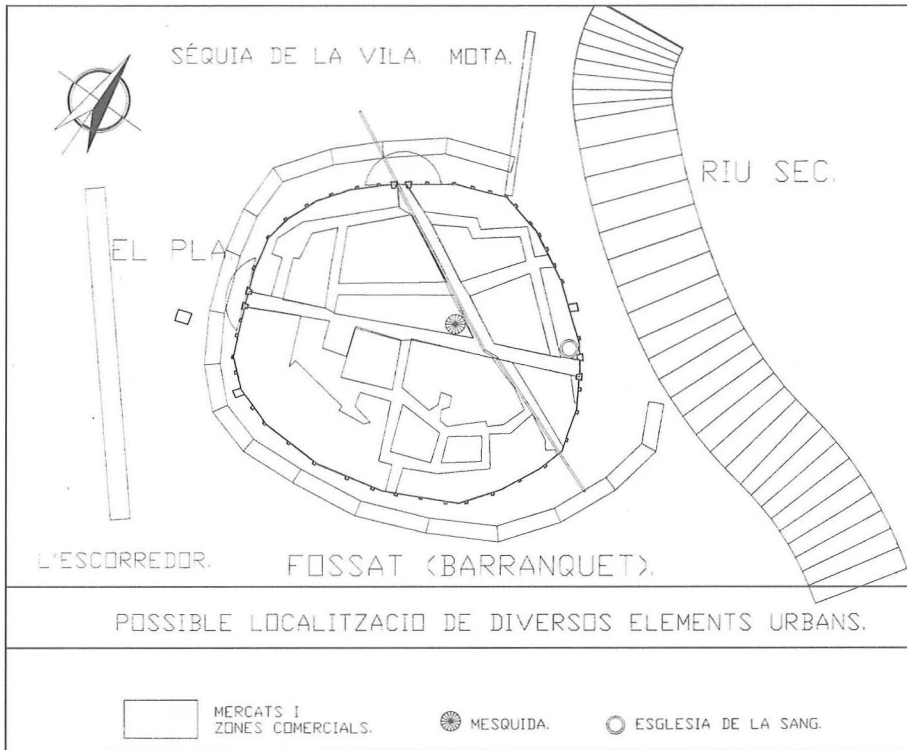

Fig. 7. Possible localització de la mesquida principal i Església de la Sang

marge esquerre del Riu Sec. Donat que en tenim notícies al s. XIII, no serà doncs d'estranyar que aquestes tingueren un origen islàmic.

7. L'ESPAI URBÀ

L'espai que defineix l'urbs estarà orientat a tots els efectes per dos edificis singulars: la mesquida principal i l'*al-qasr*. No tenim cap constància arqueològica que ens denote la presència d'aquesta primera al subsòl urbà. Només podem agafar aquest model per referir-nos a la seua ubicació central respecte a les vies de comunicació i al pas de la séquia per l'interior de la ciutat a través del Portal d'Onda, en direcció probablement perpendicular a la mar, seguint el camí d'Onda, i potser després desaiquant per l'actual carrer Sant Agustí). Refermaríem així que el lloc més idoni per a la localització del centre religiós seria el creuament de les vies principals.

No es tenen tampoc notícies ni podem atrevir-nos a la localització de banys,

que sens dubte existien; ara bé, cal dir que aquests devien estar limitats per aquella conducció central d'aigua, i en aquest sentit hem d'orientar futures intervencions arqueològiques.

Els espais econòmics i comercials, amb els residencials, devien configurar la resta de la ciutat, en situar-se aquests vora la zona central, junt a la mesquida i palau, els accesos o portes i la zona de les grans i principals vies. Donada la petitesa del nucli urbà que estudiem, es tractava probablement de zones poc diferenciades. El mercat principal es realitzava amb tota probabilitat a l'anomenada actualment Plaça Major, si bé per a d'altres productes de tipus agrícola podien utilitzar-se unes altres localitzacions rellevants, com en la zona d'El Pla, sota la protecció de la barbacana exterior. Hi ha notícies de l'existència de *funduqs* o magatzems de productes fins ara de localització desconeguda,¹⁶ que normalment es devien situar a les entrades de la població i/o prop de les zones merament comercials.

La resta de la ciutat formava part dels barris residencials, amb els seus atzucats i accesos a les cases i els diversos serveis de barri.

Cal esmentar finalment el gran paper que devia realitzar l'esplanada meridional del nucli urbà a tots els efectes, tant per la seua possible conversió en zona d'intercanvi comercial, com per la funció lúdica que s'hi desenvolupava. Ben sabut és que el vertader «forum» de la ciutat islàmica se situa a l'exterior de l'urbs i sota les muralles, sens dubte coincident amb l'espai limitat entre la séquia de l'Ull de la Vila, el fossat i la muralla, és a dir l'actual Pla, que ha mantingut viva aquesta funció fins als nostres dies.

¹⁶ Vegeu nota, 4. p. 72.